

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Kaša je mat' naša

DAGMAR ŠIMUNOVÁ

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, v. v. i.

Čo vám ako prvé napadne pri slove *kaša*? Pravdepodobne jedlo polotuhej konzistencie uvarené z rozličných plodín, napríklad zo zemiakov, z ryže, krupice, kukuričnej múky, hrachu, fazule a pod.

Slané i sladké kaše patrili už oddávna k najčastejšie konzumovaným jedlám. Aj u nás boli tieto pokrmy základom stravy, lebo sa pomerne jednoducho a rýchlo pripravovali a hlavne na dlho zasýtili hladné žalúdky. Veď aj v zbierke prísloví a porekadiel Adolfa Petra Zátareckého nájdeme výraz: *Kaša s mliekom, to Slovákom*.

Najstaršími surovinami, z ktorých sa kaše pripravovali, boli hlavne rozmanito upravené zrná viacerých obilnín, napríklad prosa, jačmeňa, pohánky, raže i pšenice. Na prípravu kaší sa používali aj sušené plody strukovín, predovšetkým bôbu, hrachu, fazule, ciceru. Keď sa hlavne v hornatých oblastiach Slovenska začali pestovať zemiaky, aj tie sa stali surovinou na prípravu rôznych druhov kaší. Stali sa samostatným pokrmom alebo sú dodnes obľúbenou prílohou k mäsovým i zeleninovým jedlám. V oblastiach, kde sa darilo kukurici, boli obľúbené kaše z kukuričnej múky alebo krupice. A kašu z pšeničnej krupice pozná vari každé dieťa¹.

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 2/0114/22 Slovník slovenských nárečí. V príspevku uvádzame názvy obcí a ich okresov v súlade so zásadami uplatňovanými využitými v Slovníku slovenských nárečí, t. j. podľa administratívneho členenia z r. 1948 (p. Slovník slovenských nárečí, I., 1994, s. 38 – 39).

¹ O nárečových pomenovaniach rôznych druhov kaší písal J. R. Nižnanský v príspevkoch uverejnených v zborníku *Tradícia v slove, slovo v tradícii*. (Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský). Zost. E. Dvornická – M. Smatana (Bratislava: Veda 2007).

Vraj kašou sa týždeň začínal a kašou sa i končil (J. R. Nižnanský, s. 266). Kaša nebola len jedlom všedným, ale aj sviatočným, lebo predstavovala symbol hojnosti a bohatstva. V minulosti bola obradovým svadobným jedlom. Napríklad v Trhovišti (o. Michalovce) *na vešeľu po pol'ňuke bula husta kaša pol'ata maslom. Pri kašoj še špivalo: „Ňebudu kašu jejsc, bo kaša horuca, budu pana ľubic, bo ja na to suca“*. Vo Vyšnom Hrušove (o. Humenné) *kaša byla na hoscíne na koncu, na vešeľu*. V niektorých slovenských lokalitách sa nechodilo na svadobnú, predsvadobnú alebo posvadobnú hostinu, ale *na kašu*. Teda slovo *kaša* získalo aj význam „jeden z predsvadobných alebo svadobných obradov“. Napríklad v novohradských obciach *poton, kot svadba mala beťi, ko_ca d'jouka mala vidávaťi, tak spravili kašu. Poton zvale d'ievčence po d'ediňe, nosile nakrájanou chľeba v ručníkah a zvale na kašu* (Senné, o. Modrý Kameň); *Na kašu napiekli sa bial'uše, podemňike a potom ih nakrájali na takie kúske, nakládli ih do takích šatkov a nosili ih na rukáh dve d'iovčence – zväčke. A prišli do domu a poviedali: „Kázali vás pozdraviťi, žebe st'e prišli na kašu.“* (Luboreč, o. Lučenec). A všetci, koho pozvali aj v Lupoči (o. Lučenec), *tajšli na kašu. Kerá d'iovka prišla na kašu, dala jej (neveste) po koruňe do šate* (Ábelová, o. Lučenec); *Prvej deň sa zišli na kaši a za kaši platili a me smo chodele na tú kašu spávaťi, poto_nán už dali jesti aj piťi* (Málinec, o. Lučenec). *Potom bula večera, aľe mladí z mladou išli g mladej g rodišom na kašu. Baviľi sa, tancovali až do rána. Tím sa svadba konšila* (Klenovec, o. Rimavská Sobota). V okolí Trnavy družba na záver svadobnej hostiny niesol na svadobný stôl misu krupičnej kaše so slovami: „*Nesem pret tvár vašú madom osladzenú kašu.*“ V Malých Vozokanoch (o. Zlaté Moravce) sa voľakedy aj v rámci svadobných zábav a žartovného vystrájanja niektorí svadobníci preobliekli za rôzne maškary: *Tag uš keď bolo treba sa obliecť za voliaku maškaru a iť na kašu, ale to tag vistalo zo mňa. Troška tak postrašiť, na to son bola šikovná, zaspomínala si účastníčka pravdepodobne mnohých vozokanských svadobných či iných úkonov. A v strednom Šariši bol aj taký zvyk, že na vešeľu še oľapovali (ohadzovali) s kašu.*

Na viacerých miestach kaša, obyčajne krupicová osladená medom, nesmela chýbať a predpokladáme, že ani dodnes nechýba medzi štedrovečernými jedlami: *krupicova kašša* (Veľké Rovné, o. Bytča; Stráňavy, o. Žilina). V Orlovom pri Považskej Bystrici dostala názov *Ježíškova krupična kašša*, v Papradne pri Považskej Bystrici *Ježíškova kaša*, v okolí Bratislavy, Nitra

či Dubnice nad Váhom *Ježiškova kašička*. Na Kysuciach, napríklad v Starej Bystrici (o. Kysucké Nové Mesto), *na Vianoce bola kapusnica, zemki z mliekom, rezance, hrah ze slífkami, to bolo hlavne a Ježiškova kašička, potom med a oplatki*. V Dolnej Marikovej (o. Považská Bystrica) sa *Ježiškova kaša* pripravovala zo suchej fazule, z húb, pohánkových krúp, zo sušených sliviek a omastila sa rozpusteným maslom, v ktorom boli cibuľa a cesnak.

Kaša neraz „vystupovala“ aj v rozprávkach. V archíve nárečových textov dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV je zaznamenaná napríklad aj rozprávka z Borinky (o. Bratislava) *Jak farár ošidziť čerta: ... Kucharka temu pánovi prsteň nesceĽa dat, on í chiciĽ ruki, ale ona prsteň friško strĽa a odhodziĽa ho daleko preč. A od horka zem biĽa ceĽá popráskaná, také hrubé dziri bili do ní. A jak ona prsteň odhodziĽa, z ňeho sa spraviĽa prosná kaša a to proso sa vsipaĽo do teho rospráskaného... či Rozprávka o Laktibradovi z Devičieho (o. Krupina): ... Tak sa oĽe_dzobraĽ, zachiĽiĽ d'oiouka a išou s ňou do hori... Maď (macocha) jej tan nakládla do batoha šakoviho – mesto slaĽini doske, mesto kaše piesku, a čo takuo jej tan nakládla, lenže už dobriho ništ...*

Azda len v rozprávkach sa môže stať, že topánky začnú hovoriť a pýtajú si jedlo. Ale ak v Revúcej *topánki uš kašu pítajú*, v Stupave pri Bratislave *boti pítajú kašu* a v Slovenskej Lupči (o. Banská Bystrica) *kapce kapuši pítajú*, určite sa nechcú najesť, jednoducho sa odfíha predná časť подошвы.

A kaša nechýbala ani v rôznych vyčítankách, prekáračkách či koledách: *Strenka, strenka, zelená jabuňka, pásli ofce pastuškové, jedli kašu z hrnka* (Malé Leváre, o. Malacky); *Strunka, strunka, zelená jablonka, pod nú sedzá pastuškovié, jedzá kašu z hrnka* (Bučany, o. Hlohovec). Nuž a kto by nepoznal detskú riekanku *Varila myšička kašičku na zelenom randlíčku...*, ktorú mamy vravia svojim bábätkám, hrajúc sa s ich drobnými prstekom?

Niet preto divu, že slovo *kaša* sa v nárečiach nachádza vo frazémach, v prísloviach, porekadlách, úsloviach či povrávkach a mnohé z nich sú súčasťou aj spisovného jazyka. Napríklad ak o niekom alebo niečom povedia v Turíckach (o. Lučenec), že *chodí ako pez okolo horúcej kaše*, v Rimavskej Píle (o. Rimavská Sobota) *chodí ako kacúr okolo horúcej kaši*, v Gočaltove (o. Rožňava) *chodí ani kacúr okolo horúcé kaši*, v Stupave pri Bratislave *chodzí jak pes kouem vreĽej kaše*, tak sa určite neprechádza okolo misky s kašou, ale dlho váha alebo sa zdráha niečo urobiť, povedať alebo sa niekomu či nie-

čomu vyhýba. Ale ak v Záhradnom neďaleko Prešova žena *chodžila kolo ňeho* (muža) *jak pes kolo horucej kaši*, tak bola veľmi opatrná a dávala pozor, aby ho ničím nevyrušila, či už preto, že bol unavený po ťažkej práci, alebo aby ho nevyprovokovala k nežiaducej reakcii, ak mal pod čapicou.

Všetci domáci sa potešia, keď sa mamke podarí navariť dobrú, chutnú kašu, alebo sú nespokojní, keď kaša nie je taká, ako by mala byť. Ak si však napríklad v Rimavskej Píle (o. Rimavská Sobota) *navarili peknej kaši* a v Králikoch (o. Banská Bystrica) povedia, že si niekto *navaril mrcha kaši*, nejde o dobré či zlé jedlo, ale o to, že sa ocitol – či už vlastným pričinením, alebo s niečou „pomocou“ – v zlej, neprijemnej situácii, čiže *biu f kaši* (Stupava, o. Bratislava); *bou f kaši* (Rimavská Píla, o. Rimavská Sobota); *dostaŭ sa do kaše* (Turíčky, o. Lučenec); *dostaŭ sa do toho ako chmuľo do kaše* (Prievidza); *dostal sa do poriadnej majče*² (Prosné, o. Považská Bystrica). Keď v Brestovanoch pri Trnave niekto zistil, že sa v zlej situácii ocitol nie vlastnou vinou, ironicky to vyjadril výrazom *dakujem za tú kaššu nemasnú*. Nuž a potom bolo neraz treba *tahaŭ volakoho s kaše* (Turíčky, o. Lučenec). Nie, nikto do kaše nespadol, ale bolo potrebné mu v nepríjemnej situácii pomôcť. Často sa miesto skutočnej pomoci nešťastníkovi dostalo len slovnej pomoci vyjadrenej prísloviem *žádná kaša sa nejí taká vrelá, jako sa uvarí* (Zvončín, o. Trnava); *kaša ňe taka horuca, jak še je* (Valalíky, o. Košice). Takéto slová možno utešia, ale vybrádnúť zo zlej situácie asi nepomôžu a úžitok neprinesú. „*Tím si ja kaššu neomastím*,“ so smutným úsmevom si neborák po takejto úteche povzdychol. A príslovie *zima bez ledu, kašša bez medu, potek bez ribi sú samé chibi* (Bošáca, o. Trenčín) zas pripomína, že narušené zvyklosti sú nenormálnym javom.

Niekedy si človek sám *miší tú kašu rozmiešať* (Pribiš, o. Dolný Kubín), čiže vyriešiť problém, nepríjemnú situáciu, inokedy však pomoc nie je žiaduca. Napríklad v Bošáci (o. Trenčín) sa takému, čo sa mieša do cudzích záležitostí, môže ujsť upozornenie: „*Ňepchaj prsti do horúcej kašše, ňepopáliš sa*.“ „*Nedúchaj mi do kaši!*“ osopil sa gazda aj v Kameňanoch (o. Revúca) v krčme na svojho suseda, keď mu ten začal prikazovať, ako má vyriešiť svoje problémy. „*Já si nedám do kaši dúchad' od ňikoho*,“ prisvedčil mu i známy z Muránskej Lehoty (o. Revúca), ktorý sa tiež pristavil v krčme. Ak však nie-

² majča = kaša

kto v Rimavskej Píle (o. Rimavská Sobota) už *ňebud'e zavelie kašu dúchať*, v Sáse (o. Revúca) *ňebud'e za velie kašu dúchač*, znamená to, že už nebude dlho žiť a skoro zomrie. „*Aj na Krašún pricte do nás*,“ pozývali po zabijačke v Lubeníku (o. Revúca) svojich známých. „*Ag bud'emo ešče kašu dúchač* (čiže ak dožijeme), *príd'emo*,“ lúčili sa hostia zo Sirka (o. Revúca) s domácimi.

Vari každému sa už prihodilo, že vykonávať niečo mu bolo proti vôli, že sa mu do toho ani za mak nechcelo. O človeku v takej situácii v Roštári (o. Rožňava) povedali, že *to mu fše bula horúcá kaša*. A tiež sa stáva, že niekoho istá spoločnosť neprijme medzi seba, odstrkuje ho, vtedy – napríklad v Dlhej Lúke pri Bardejove – sa mu ujde konštatovanie *Pre pristaša posna kaša*.

„*Tím si já kašu neomastím*,“ žartovne sa vyjadrila gazdiná v Lukáčovciach (o. Hlohovec), keď jej susedky začali do domu znášať kadejaké taľafatky, aby si vraj priliepšila.

Ak si niekto v Sáse (o. Revúca) dovolí klamať, okríknu ho slovami *Horká tvoja kaša preneslatká!* A keď si dakto myslí, že by sa mu za istej situácie mohlo ujst' niečo z cudzieho majetku, v Bošáci (o. Trenčín) ho hneď takto upozornia, aby s tým nerátal: *Pod cudzí cmer³ kašu ňavar!*

Pri celodennej lopote si predovšetkým ženy našli čas, aby si na chvíľu poklebetili s kamarátkami či so susedkami, aby prebrali, čo nové v dedine, ktorá dievka za ktorým mládencom pokukuje, či sa chystá svadba, čo bude ktorá variť a podobné „dôležité“ veci. Keď si v Dlhej Lúke pri Bardejove gazdiná uvedomila, že pre jalové trkotanie na priedomí jej prihára jedlo na sporáku a v chlieve kvičia hladné prasiatka, povedala susede *Mi tu gadu-gadu a psi kašu jadu* a utekala späť do domu. Keď si niektorí dedinčania v Málinci (o. Lučenec) občas chceli oddýchnuť od každodennej ťažkej práce, tých, ktorým sa to nie veľmi páčilo, odbili povrávkou *dínon-dánon, houno pánon a sedl'ejkon kaši z ml'ekon*. Kašu si nenavarili ani ju nejedli, ale dali najavo, že aj obyčajný, tvrdo pracujúci človek má právo na zábavu.

„*Pozri, ak kašu dúchá*,“ so smiechom ukazovala gazdiná v Kopráši (o. Revúca) svojej priateľke z Hlbokého pri Senici na muža, ktorý spokojne hlasno odfukoval v spánku. „*Já vím, aj mój tak fučí jag erteplová kaša v hrnci*,“ s pochopením jej odvetila kamarátka. Ale ak niekto v Mošovciach neďaleko Martina *firfoce aňi vrúca kaša v hrnci* či v Bošáci pri Trenčíne *firfoce jako kašša v hrnci*, tak ustavične na niečo hundre.

³ cmer = cmar

„*Dám ci vrelej kaše na jazik!*“ nahnevane povedala mamka v Modre svojmu dieťaťu. Deti a niekedy aj dospelí zvyknú strčiť prst do hrnca a nabrať si naň lákavo vyzerajúcu kašu, aby z nej ochutnali, a neraz sa aj popália, lebo nepočkajú, kým vychladne. Určite však táto matka dieťaťu nasilu neotvorila ústa a nevložíla mu do nich horúcu kašu, ktorá by ho riadne popálila, ale upozornila ho, aby prestalo neslušne rozprávať. Predovšetkým deti rady preberajú v jedle, a keď to už prekročí únosnú mieru, v Rejdovej (o. Rožňava) im pohrozia: „*Budeš videt, po čom kaša na Dobšinej!*“ Takým, čo radi strkajú prsty tam, kam nemajú, sa v Rejdovej ujde žartovná povrávka *Pani Marija kašu varila, pán Kristus kvaril, ta se obariv. Takí proroci málo vedá, čo kaššu jedá* (Lukáčovce, o. Hlohovec); *to sú takí proroci, čo kaššu jjedajú* (Bošáca, o. Trenčín) – takto sa žartom hovorí o ľuďoch, ktorí sa robia múdrejšími, ako sú.

Keď niekto kýchne, zvykneme reagovať napríklad slovami *Na zdravie!* alebo *Pozdrav Pán Boh!* V Stupave (o. Bratislava) zvyknú žartom povedať *pozdrav ťa hrniec krumpolovej kaše!*

Zemáki a zeli, to je náš kost⁴ ceui – toto platilo napríklad v Turej Lúke o ľuďoch, ktorí žili skromne (o. Myjava). V Starej Bystrici (o. Kysucké Nové Mesto) *mľieko, kapusta, zemki, to bola strava, a keď zabili, to bola omasta*, v Kuklove (o. Malacky) *Kuklovianú grumbír a zelé živi*. V Betliari (o. Rožňava) *keď máž grúle mliéko a kapustu, biédu netreš*; v Širokom (o. Prešov) *Ked maž zarna i gruľoch, ta tebe bida ňidž ňezrobi; Dze kapusta, tam chiža ňepusta* a v Dlhej Lúke (o. Bardejov) *Ked maž zarna i bandur, ta tebe bida ňidž ňezrobi*. Tieto dve požívatiny boli vari najčastejším zdrojom potravy slovenského ľudu. Napríklad v Bzinách (o. Dolný Kubín) to bola *ráno kapusta a švápka, na obet kapusta a švápka, na večeru, čuo od obeda ostalo*. Zemiaky sa do Európy dostali z južnej Ameriky v polovici 16. storočia so španielskymi dobyvateľmi a ich pestovanie sa rozširovalo smerom od západu na východ. Na územie Slovenska sa zemiaky dostali v 17. storočí, ale len ako záhradná rastlina. Až v druhej polovici 18. storočia sa začali využívať jej hľuzy ako potravina a táto plodina sa pomerne rýchlo udomácnila, lebo tu našla vhodné podmienky na pestovanie tak v hornatých oblastiach, ako aj v nížinách. „*Od Matijaš kraľa u_še vara tote bandurki,*“

⁴ kost = strava

chcel gazda v Dlhej Lúke (o. Bardejov) zdôrazniť, že zemiaky sa pestujú a jedia už veľmi dlho, ale za príklad si asi zvolil nesprávneho panovníka, lebo ak mal na mysli Mateja Korvína, ten vládol už v 15. storočí, a ak Matúša Čáka Trenčianskeho, ten bol pri moci ešte o dve storočia pred ním, čiže obaja vládli oveľa skôr, ako sa zemiaky dostali na naše územie.

Kapusta pochádza zo Stredomoria a rozšírila sa už v predrímskej dobe do západnej a severnej Európy. Pestovali ju aj Slovania. Na území Slovenska sa zimným odrodám kapusty darí predovšetkým v hornatých oblastiach Oravy, Liptova, Kysúc či Šariša a letným odrodám zase na Záhorí, v okolí Trnavy, na strednom Považí i vo Východoslovenskej nížine.

Obe tieto plodiny sa vyznačovali aj tým, že okrem vhodných klimatických podmienok na ich pestovanie vydržali dlho, ak boli vhodne uskladnené alebo upravené. Zemiaky sa uchovávali v jamách, špeciálne vyhlbených v zemi na tento účel. Kapusta sa zas nakladala so soľou a rôznymi inými prísadami do súdkov, nechala sa vykvasiť a takto pripravená sa ako *kislá kapusta* (Bziny, o. Dolný Kubín); *kisela kapusta* (Vaňovce, o. Myjava); *kiseulé zelé* (Stupava, o. Bratislava), *kvašna kapusta* (Spišský Štvrtok, o. Levoča) mohla skladovať až do budúcej úrody, pokiaľ sa však skôr neminula.

Keďže sa zemiaky začali na Slovensku pestovať pomerne neskoro, aj nárečové názvy tejto plodiny vznikali iba v neskorších časoch a majú rozličný pôvod⁵. V kartotéke Slovníka slovenských nárečí i v Dotazníku pre výskum slovenských nárečí II sú zaznamenané rôzne nárečové pomenovania zemiakov⁶. Najväčšie areálové rozšírenie má názov *krumple/krumpl'e/krumpele/krumpel'e/krompli/krompele/krompel'e/krumpole/grumpole*, ktorý sa vyskytuje na juhozápadnom Slovensku a čiastočne v južnej časti stredného Slovenska. Pomenovanie *zemiaki* s variantmi *zemáki*, *zemnáki*, *zemňoki* je rozšírené na severozápadnom Slovensku a čiastočne aj v južnej časti stredného Slovenska, názov *zemki* zas čiastočne v okolí Žiliny a na Kysuciach. V Liptove a čiastočne na turčianskom Považí a v časti dolnej Oravy sa ujalo pomenovanie *švábka*,

⁵ Pôvodom nárečových názvov zemiakov sa vo svojich príspevkoch zaoberali A. Habovštiak napríklad v príspevku *Názvy zemiakov v slovanských jazykoch* (Jazykovedný časopis, XXIV, 1978, č. 1, s. 71 – 75) aj A. Ferenčíková napríklad v príspevkoch *Názvy odrôd zemiakov v slovenských nárečiach* (zborník *Tradícia v slove, slovo v tradícii* /Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský/. Zost. E. Dvornická – M. Smatana. Bratislava: Veda 2007, s. 23 – 31) a *Kto je hladný, zje aj zemiak chladný* (*O názvoch zemiakov z historickej perspektívy*) (Zo studnice rodnej reči 3. Bratislava: Veda 2023, s. 105 – 111.)

⁶ V názvoch *švábka*, *repa*, *grumbír* je aj množstvo vyjadrené jednotným číslom.

na strednej a hornej Orave *repa*, na väčšine východného Slovenska *banduri*, *bandurki*, ale na Spiši v západnom Šariši *gruľe/gruľi*, vo východnom Gemeri *gruľe*, v časti Abova *kompere/komfere*. V severnej časti Záhoria sú to *erteple* a *grumbír*. V Nižnej Boci (o. Liptovský Mikuláš) bol zaznamenaný názov *kropachi*, v Brezovej pod Bradlom (o. Myjava) *bobále*.

Slovom *kapusta* sa zelenina s dužinatými plodmi, ktoré tvoria hlávku, pomenúva na celom území Slovenska okrem Záhoria, kde majú pre ňu názov *zelé*, v Mokrom Háji (o. Skalica) *zeli* a v Lubine (o. Nové Mesto nad Váhom) *zelie*⁷.

To, že zemiaky i kapusta boli predovšetkým pre vidiecke obyvateľstvo dôležitými potravinami, dokazujú aj rituály, ktoré v niektorých oblastiach sprevádzali ich výsadbu a práce okolo nich. Napríklad na Kysuciach pri prvej jarnej orbe dával gazda do prvej vyoranvej brázdy škrapiny z vajícok, aby sa urodilo hojne zemiakov. Na dolnej Orave zas ľudia verili, že keď ženy pri sadení kapusty budú mať na hlave uviazanú bielu šatku, aj kapusta bude pekná biela a zdravá. A sadiť sa smela len v dni, ktorých názvy sú ženského rodu, teda v stredu a sobotu. V ostatných dňoch sa kapusta sadiť nemala, lebo by bola veľmi hlúbovitá. V Striežovciach (o. Rimavská Sobota) sa na deň svätej Anny (26. 7.) ženy nesmeli zabudnúť krútiť nad zasadenou kapustou so slovami *fčera bolo Jakuba, a dňeska je Anni, abi sa mi na kapuste zavvrčali hlavi*, aby mala kapusta pekné tvrdé hlávky. Vo Valaskej (o. Brezno) sa ženy nad kapustou krútili už na Jakuba (25. 7.): *Ľeska je Jakuba, zajtra svätej Aňi, kruťeže sa, kruťe, moje milie hlavi*.

Na Orave v Krivej (o. Dolný Kubín) v *ňed'eľu pred Jánom* (24. 6.) *potom chod'ili viberat' po domoch, abi mali za čuo sa počastovať, keď buďe jänška zábava. A pri tom vinšovaňi ňesmeu chibäd' žäden mlád'eňec, čuo kecu iz na jänsku zábavu. Jeden z nich povedau fkaždom dome takito vinš:*

... *A teras sviňi repi a chlapom cepi,
ťetke repňičku⁸ a svákovi borovičku...*

⁷ Tieto zvukové varianty sú – tak ako český názov *zeli*, slovinský, chorvátsky, bosniacky názov *zelje* a bulharské slovo *zela* – kontinuantmi praslovanskej podoby **zelbje*. Názov *kapusta*, vlastný väčšine slovanských jazykov, pochádza z latinčiny (porov. Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vypusk 4. Seľskoje choziajstvo. Bratislava: Veda 2012, s. 59).

⁸ repnica = zemiaková baba, haruľa

Pranostika *Chto perši raz na Marija-huru⁹ gru'e oboruje, ten neh veľke mechi ňerichtuje* upozorňovala gazdov v Studenci (o. Levoča), že ak niekto iba koncom mája zemiaky len prvý raz obhŕňa, bude mať slabú úrodu. A v Bošáci (o. Trenčín) zasa pranostika *Dze zemag leži, ňedavaj reži* radila o správnom výbere miesta na sadenie plodín.

Zemiaky i kapusta si našli miesto aj v rôznych vinšoch. V Breze (o. Námestovo) sa na Božie narodenie (25. 12.) chodilo po domoch s vinšovačkou:

*... O, Ježišu, kráľu, rádž odvrátiť zlie novini,
požehnaj nám riadne, čeho treba,
hodne repi, mnoho chľeba,
abi sa pšeničica rod'ila a chudoba živila.
Ešte žito, jačmeň
každí jedzme račej!*

V Osádke (o. Dolný Kubín) sa takto vinšovalo na svadobnej hostine:

*... S tučnou braučovinou
kapustu vám ňesiem.
Ďieučátá, bert'e si, dobrú uvarenú,
torá najvác s ňej zjete ...*

V Trhovišti (o. Michalovce) *na vešeľu po kaši bula čista kapusta, ľem zapražena. Špivalo še: Kapusta, kapusta, širokoho ľisca, naša chiža pres frajira pusta... To bul koňedz hoscini.*

Na Záhorí, kde sa kapusta pestovala vo veľkom a záhorácke *kiseué zelé* bolo známe široko-d'aleko, sa v Lábe (o. Malacky) kapusta dostala aj do uspávanky: *Hajú, belú kočki v zelú, kocúr v masi dzeci straší.* Ktovie, či dieťa pri týchto slovách zaspalo, ale lábske deti i deti v neďalekých Malých Levároch (o. Malacky) sa týmito slovami rady prekárali.

Ma hlavu jag banduru, ukazovali vo Veľkom Šariši (o. Prešov) na niekoho, kto mal veľkú a ešte aj neforemnú túto časť tela. Keď sa v Malých Levároch (o. Malacky) k veľkej hlave pridruží aj nedostatok rozumu, povedia, že *hľavu má jak kapustu, a rozumu ňigde.* V Striežovciach (o. Rimavská Sobota) radia, že nie je v poriadku len sa napchávať a nič iné nerobiť, ne-

⁹ Cirkevný sviatok Navštívenie Panny Márie pripomína stretnutie Márie a Alžbety. V cirkevnom kalendári je zaradený na 31. mája, ale na Slovensku sa oslavuje 2. júla, keď sa koná púť do Baziliky navštívenia Panny Márie na Mariánskej hore pri Levoči.

vzdelávať sa, lebo *ot kromplí iba hlava roštíe*. A človeka, ktorý sa rád robí dôležitým, na Záhorí radi upozornia: *Nebit tebia a maŕích krumplú, je zle* (Stupava, o. Bratislava); *Nebit tebia a maŕích krumpolí, aňi nevižijeme*. Takí, čo sa robia múdrejšími, ako sú, si v Liptove vyslúžia posmešok *to je taký prorok, čo švábku jedáva* a vo Veľkých Bieliciach (o. Topoľčany) *to je tiež takí prorok s kapusného suda*.

„*Tak sem drúzgeu, no zrulovaŕ sem sa jak miech krumplú,*“ sťažoval sa Stupavčan svojmu priateľovi, ktorého to ohromne pobavilo. V Dubnici nad Váhom (o. Ilava) by o takom, čo sa zachádzal od smiechu na ničom, hneď povedali: *Tak sa smeje jag rozvarení zemák*. Nuž a neupravený alebo nevkusne oblečený človek v Michaľanoch nad Torysou (o. Sabinov) *vipatra jak strašeg do kapusti*. Otrhanému, často špinavému človeku sa predovšetkým chlapčiská posmievali a neraz sa doňho pustili i päšťami. V Jelšave (o. Revúca) takého nešťastníka *ešte aj tod malí krompel bil*. Nie, nebil ho malý zemiak, ale najmenší chlapec z detskej bandy, lebo v Gemeri sa pomenovaním *krompel/krompel'* označuje aj malý chlapec.

Nemajetní ľudia aj v Šariši často chodili slúžiť k bohatému gazdovi, aby si zarobili nejakú tú korunu, za čo by si mohli zadovážiť aspoň kúsok poľa, lebo *lepši doma bandurka jak u cudzich pečenka*, čiže lepšie je robiť na svojom, ako slúžiť u cudzích.

Keď sa chudobný chlapec v Lupoči pri Lučenci zahladel do bohatej dievčiny a myslel si, že mu ju dajú za ženu, bola to *masná kapusta na jeho ústa*, priveľké „sústo“ čo i len pomyslieť na niečo také. Ale keď v Bošáci (o. Trenčín) *mu kapustu omascili*, určite mu nepovolili vziať si za ženu dievku z bohatej rodiny, ale žartom poznamenali, že niekto sa mu vlámal do komory a ukradol mu masť.

Veru zle bývalo, keď chlap inému mužovi *liezoŕ do kapusti* (Košťany nad Turcom, o. Martin), *nanosiŕ sa mu do kapusti, chodiŕ do cudzej kapusti* (Rimavská Píla, o. Rimavská Sobota). Neprechádzal sa po kapustnom poli medzi riadkami ani kapustu nekradol, ale dvoril jeho frajerke alebo manželke a to vari žiaden muž nevidí rád. V Prievidzi však frazéma *chodiť do kapusti voľakomu* okrem významu „dvoriť sa cudzím ženám“ znamená aj „staráť sa do cudzích záležitostí“.

A frazeologizmus *nelez mi do kapusty* v úsmevnej podobe prenikol aj na televízne obrazovky v reklame na produkty jedného potravinového reťazca,

v ktorej jeden chlap sa lyžicou chystá nabrat' si jedlo z taniera oproti sedia-
ceho muža. Ten mu nahnevaným hlasom povie: „*Nelez mi do kapusty, lebo*
ŕa pošlem do kelu!“ Či v tanieri bola kapusta, jedlo pripravené z kapusty
alebo niečo iné, to zostalo utajené, lebo ani propagované produkty nemali
s kapustou ani s kelom nič spoločné.

Čo všetko spôsobuje konzumácia kapusty? Ak *ot kapusti človek (bruch)*
tlusti (Dlhá Lúka, o. Bardejov; Vyšný Slavkov, o. Levoča); *ot kapusti bruch*
tlusti (Valaliky, o. Košice), *ot kapusti chlop husti* (Široké, o. Prešov), *ot kapusti*
chlapci husti (Rimavská Píla, o. Rimavská Sobota; Pata, o. Šaľa), *s kapusti je*
chlap tustí a s polievki dzievki (Papradno, o. Považská Bystrica), *ot kapusti*
chlab je tustí, ot fazule babi duje (Dubnica nad Váhom, o. Ilava), *ot kapusti*
chlapci tlstí, kapusta sa vešá na rebrá (Dechtice, o. Trnava), *zelé sa viešá na*
rebra (Láb, o. Malacky), znamená to, že od kapusty sa priberá. Ale keď *ot ka-*
pusti bruch popustí (Kobeliarovo, o. Rožňava); *ot kapusti rit popustí* (Ochtiná,
o. Rožňava); *ot kapusti rit' popustí'* (Striežovce, o. Rimavská Sobota), tak sa
niekomu stáva, že vo zvýšenej miere vypúšťa vetry alebo ho dokonca preženie.

Jedlá zo zemiakov, z kapusty i kaše boli spolu s chlebom základom našej
stravy. Gazdiné v minulosti aj dnes dokázali i dokážu zo zemiakov a z ka-
pusty pripraviť množstvo jedál od výmyslu sveta a kaše tiež vedeli i vedľa
pripraviť na viacero spôsobov. Nie vždy však je človek s takýmito jedlami
spokojný. Stávalo sa, že kapustu už nikto nechcel jesť, tak *ostála v hambe*
(Revúca). Možno preto, že jej čosi chýbalo. Aj gazda v Pukanci (o. Levice)
odtisol tanier so slovami: „*Ľekcen kapustu bez mesa, čo bi ma aj čerd zau!*“
A sedliaci zo Šariša i Spiša by mu určite prisvedčili poznámkou, že *kapusta*
ľem fredi smačna, keď do nej šviňa perdňe (Budimír, o. Košice); *I kapusta*
neplana, keď še v nej šviňa povaľa (Vyšný Slavkov, o. Levoča), lebo samotná
*kapusta koľe usta a meso ľig*¹⁰ (Široké, o. Prešov).

A keď muž v Medvedzom (o. Trstená) dostal od svojej mladej ženy nie
celkom chutné rozvarené zemiaky, len zahundral: „*Varila si tú repu ako vaj-*
ce na mäko.“ Na Kysuciach i na Orave, keď ničoho nebolo, varila sa kaša aj
zo zamrznutých zemiakov, ktorú v Starej Bystrici (o. Kysucké Nové Mesto)
volali *puchorkove buhiti*: *Puchorkove buhiti*¹¹ *sa natreli ze zamrznutih zem-*
kof, na jar f poli vioranich; To (kaša zo zamrznutých zemiakov) *malo takú*

¹⁰ ľig = hlt

¹¹ buhity = na Kysuciach kaša z nahrubo zomletých obilnín alebo zo zemiakov

vuoňu aj na kilometer, lenže už jest' to bolo veľmi mrskuo (Zázrivá, o. Dolný Kubín). Nuž nie vždy je jedlo chutné a niekedy sa nám aj lahodný pokrm zu-
nuje, keď ho jeme veľmi často. Ale ako sa hovorí v Ležiachove (o. Martin),
 kto je hladní, zje aj zemiak chladní.

LITERATÚRA

Archív nárečových textov. Dialektologické oddelenie Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV, v. v. i.
BOHUŠOVÁ, Zuzana: Nárečie Lupoče. O dialekte stredného Novohradu. 2., prepracované
a doplnené vydanie. Krná: Miloš Hric 2017. 167 s.

BUFFA, Ferdinand: Slovník šarišských nárečí. Prešov: Náuka – Gustáv Moško 2004. 350 s.

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. Vedúci red. kol. J. Botík – P. Slavkovský. Bratislava:
Veda 1995. 454 s.

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. Vedúci red. kol. J. Botík – P. Slavkovský. Bratislava:
Veda 1995. 484 s.

FERENČÍKOVÁ, Adriana: Názvy odrôd zemiakov v slovenských nárečiach. In: Tradícia v slo-
ve, slovo v tradícii (Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský). Zost. L. Dvornická – M. Smatana. Bratislava:
Veda 2007, s. 23 – 31.

FERENČÍKOVÁ, Adriana: Kto je hladný, zje aj zemiak chladný. (O názvoch zemiakov z histo-
rickej perspektívy). In: Zo studnice rodnej reči 3. Bratislava: Veda 2023, s. 105 – 111.

FISCHEROVÁ, Anna: Slovník nárečových výrazov obce Valaská: Valaská 2018. 36 s.

GÚTH, Toni: Levárčansko-slovenský a Slovensko-levárčanský slovník na čítanie. Bratislava:
Vydavateľstvo Liečreh Gúth 2001. 368 s.

HABOVŠTIAK, Anton: Oravci o svojej minulosti. Reč a slovesnosť oravského ľudu. Martin:
Vydavateľstvo Osveta 1983. 376 s.

HABOVŠTIAK, Anton: Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. Lexikálna časť. Bratislava:
Slovenská akadémia vied. Otázky č. 151, 438.

HABOVŠTIAK, Anton: Názvy zemiakov v slovanských jazykoch. In: Jazykovedný časopis,
1973, roč. 24, č. 1, s. 71 – 75.

JANDUŠÍKOVÁ, Lenka – BULÍKOVÁ, Margita: Hori zeľené, vodi studzené. Ľudové piesne,
kroje, zvyky a tradície z Papradna. Papradno 2017. 248 s.

JEDINÁK, Ondrej: Poce sebe pohutoric. Šariško-slovenský slovník „Budzimerská okolica“.
2. vydanie. Vidiek 2021. 216 s.

Kartotéka Slovníka slovenských nárečí. Dialektologické oddelenie Jazykovedného ústavu
E. Štúra SAV, v. v. i.

KOLLÁROVÁ, Magdaléna: Jako viprávame v Bošáci. Bošáca 2021. 124 s.

KOLESÁR, Ján: Rejdová. Košice: JES SK 2019.

KOŠTIAL DUBNICKÝ, Vlado – BENECH, Richard: Dubnický nárečový slovník. Dubnica
nad Váhom 2011. 140 s.

Krátky slovník nárečia slovenského záhoráckeho stupavského podľa Magdalény Dovičičovej.
Zv. 23. Bratislava: Print-Servis 2000. 807 s.

MAČO, Jozef – MAČOVÁ, Agnesa: Šariško-slovenský slovník. Nárečie z obce Šarišské
Michaľany. Vyd. Jozef Mačo 2022. 110 s.

MATEJČÍK, Ján: Lexika Novohradu. Martin: Osveta 1975. 312 s.

NEUPAUER, František a kol.: Miestopisný slovník. Široké v časoch gazdovania. Široké 2010. 256 s.

Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vypusk 4. Sef'skoje chozjaistvo. Ved. red. A. Ferenčiková. 1. vyd. Bratislava: Veda 2012. 266 s.

ORLOVSKÝ, Jozef: Gemerský nárečový slovník. Martin: Osveta 1982. 424 s.

PÁLENČÁR, Július – TOKÁR, Ján – ŠIDELSKÝ, Pavol: Vyšný Slavkov. Prešov: Akcent print 2005. 142 s.

PLAVUCHA, Milan: Slovník starých materí a starých otcov na Horehroní. Vyd. vlast. nákl. Milan Plavucha 2008. 122 s.

SABOLOVÁ-JELÍNKOVÁ, Paula: Jak me hutoreŕi. Krátky slovník nárečia slovenského – straščanského. 3., doplnené vydanie. Vlastný náklad autorky a synov. Mayor 2022. 156 s.

Slovník slovenského jazyka. 1. – 6. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník slovenských nárečí. 1. – 3. zv. Red. I. Ripka, A. Ferenčiková. Bratislava: Veda 1994. 2006, 2021.

Slovník starých materí a starých otcov na Horehroní. Zost. M. Plavucha. Vydal vlastným nákladom M. Plavucha vo vydavateľstve Dali 2008. 122 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. 1. – 4. zv. Red. 1. zv. K. Buzássyová – A. Jarošová, 2. zv. A. Jarošová – K. Buzássyová, 3. a 4. zv. A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006, 2011, 2016, 2021.

SMATANA, Miloslav: Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský. In: Tradícia v slove, slovo v tradícii (Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský). Zost. L. Dvornická – M. Smatana. Bratislava: Veda 2007, s. 32 – 38.

ŠOMŠÁK, Ľudovít Ján: Slovník betliarskeho nárečia. Betliar: Obecný úrad Betliar 2016. 127 s.

ŠTEFEKOVÁ, Emília: Lábe, Lábe... Lábsky nárečový slovník a všetko krásne, čo s ním súvisí. 2. vydanie. Skalica: Záhorské múzeum v Skalici 2021. 324 s.

Tradícia v slove, slovo v tradícii (Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský). Zost. E. Dvornická – M. Smatana. Bratislava: Veda 2007. 312 s.

TÓTH, Milan: Tisíc slov abovského nárečia. Nárečový slovník z obce Valaliky. Valaliky: Obecný úrad Valaliky 2020. 152 s.

ZÁTURECKÝ, Adolf Peter: Slovenské príslovia porekadlá, úslovie a hádanky. 2. vydanie. Bratislava: Tatran 2018. 816 s.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

Archív nárečových textov (ANT) – digitálna databáza nárečových textov dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied.

Lexicon Dialectorum Slovacorum I et II – korpusová databáza v rámci lexikografického portálu s podporou NoSketch Engine – *LexiCorp*.

<https://skolske.sk/clanok/51173/najtradicnejšie-slovenske-jedlo-je-kasa>.

<https://mypovazska.sme.sk/c/22015377/jeziskova-kasa-z-marikovek-chutila-aj-americanom.html>.

<https://myorava.sme.sk/c/4192550/oravska-kapusta-vratime-sa-k-nej.html>.

<https://myorava.sme.sk/c/23280201/kapustu-mozno-sadit-len-v-zenske-dni-iba-tak-narastu-velke-hlavy.html>.

<https://slovensko.stvr.sk/rubriky/aktualne-rubriky/361704/nezvyčajne-rituály-pri-sadeni-ze-miakov-co-zvykli-robot-na-kysuciach>.

<https://www.zivotopisysvatych.sk/navsteva-panny-marie/>.

https://www.youtube.com/watch?v=IgjT0_HU4vc (Banány a mandarínky v akcii COOP Jednota).